

HÂKİM EL-CÜŞEMÎ VE TEFSİRİNDEKİ METODU HÂKİM AL-DHUSHAMÎ AND METHOD OF TAFSİR

Recep KADİROĞLU

Milli Eğitim Bakanlığı

recep0001@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-5976-8709

Öz

Çalışmamızda hicrî beşinci asır Mu'tezile âlimlerinden Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî'nin yaşadığı sosyal çevre ve et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân) adlı tefsirindeki metodu ele alınacaktır. Müfessirin en önemli eseri tefsiridir. Kendine has tefsir yöntemiyle âyetleri ele alması, rivayet ve dirayet yöntemini kullanmasının yanında eserinde Mu'tezile ekolünün görüşlerine de yer vermesi ve bunları sıkı sıkıya savunması tefsirini müfessir nezdinde önemli bir konuma getirmiştir. Müellifin üretken bir kişiliğe sahip olmasına rağmen Mu'tezile içinde yeterince ilgi görmemesi, tefsir tarihinde adından nerdeyse hiç bahsedilmemesi ayrıca pek fazla araştırmaya konu olmaması gibi etmenler bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Bu araştırmada et-Tehzîb adlı eser bütüncül bir bakış açısıyla ele alınarak müfessirin tefsir anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu sayede Mu'tezile tarihinde geri planda kalmasının nedenlerini ortaya çıkarmak ve Cüşemî'nin ekol açısından önemine işaret etmek, tefsir tarihinde özellikle Mu'tezile açısından önemli bir konuma sahip olduğuna inandığımız bir âlimin gün yüzüne çıkarılmasına ve fikirlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amaç edinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Usûl, Mu'tezile, el-Hâkim el-Cüşemî, et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân)

Abstract

In our study, we will discuss the tafsir method in the fifth hijri century Mutazila tafsir Abu Sa'd al-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme al-Hâkim al-Dhushamî ve al-Tadhîb fi al-tafsir. The most important work of the mufassir is his tafsir. The fact that he handled the verses with his own tafsir method, used the method of narration and wisdom, as well as included the views of the Mutazila school in his work and defended them firmly, made his tafsir an important position in the eyes of the commentator. Although the author has a productive personality, the factors such as he did not receive enough attention from Mu'tazila, that his name is almost never mentioned in the history of tafsir, and that he is not the subject of much research has prompted us to do this study. In this research, the work named al-Tadhîb will be discussed from a holistic point of view and the commentator's understanding of tafsir will be tried to be revealed. In this way, it is aimed to reveal the reasons why he remained in the background in the history of Mu'tazila, to point out the importance of Cüşemi in terms of school, to contribute to the discovery of a scholar who we believe to have an important position in the history of tafsir, especially in terms of Mutazila, and to better understand his ideas.

Keywords: Comment, Procedure, Mutazila, al-Hâkim al-Dhushamî, al-Tadhîb fi al-tafsir

Giriş

Tefsir külliyyatı içerisinde çokça tanınan ve kendisinden sonraki eserleri etkileyip kaynaklık eden bir çok tefsir vardır. Ancak özellikle ihtilafları çokça barındıran mezhebî, kelimî ve fikhî tefsirler içerisinde fazla itibar görmemiş ve kendisinden az söz edilmiş eserler de mevcuttur. Bunlardan biri de Mu'tezile mezhebinin önemli âlimlerinden biri olan Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb (fî tefsîri'l-Kur'ân) adlı eseridir. Bu çalışmada Cüşemî ve onun tefsiri *Tehzîb*'i tefsir metodolojisi açısından ele alınacaktır.

el-Cüşemî'nin tefsiri ile ilgili olarak yapılan ilk çalışma Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de bulunan yazma nüshasını esas alarak Adnân Zerzûr'un 1991 yılında yaptığı *el-Hâkim el-Cüşemî ve Menhecuhû fi't-Tefsir* adlı doktora çalışması müellif ve eseri hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Mustafa Bilgin ise 1991 yılında yapmış olduğu *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* adlı doktora çalışmasında müfessirin hayatına ve eserinin özelliklerine kısaca yer vermiştir. Bu bağlamda son çalışma 2019 yılında Cemal Sünbül'ün *el-Hâkim el-Cüşemî ve et-Tehzîb fi't-Tefsir adlı eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri* künyeli yüksek lisans tezi Cüşemî'yle ilgili yapılan çalışmalardır. Ancak bu çalışmaların hiçbirinde müellifin tefsire bakışı, âyetleri yorumlama tarzı, tefsirinde kullandığı yorumlama araçları metodolojik açıdan konu edinmemiştir. Bu açıdan çalışmamız müellif ve eseri üzerine yapılan önceki çalışmaları bütünleyecek bir çalışma olacaktır.

1. Hâkim el-Cüşemî'nin Hayatı

Müellifin tam adı Ebu Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101)'dir. Hicri 5.yüzyılda yaşamış Mu'tezilî âlimlerdendir. Horasan bölgesinin Nişabur şehrine bağlı Beyhak'ın Cüşem köyünde hicrî 413'te dünyaya gelmiştir.¹ Kendisine "Hâkim" lakabının verilmesi Zeydî âlimlere göre hadis alanındaki yetkinliğinden ileri gelmektedir. İlim tahsilini Nişabur ve Beyhak'da tamamlayan Cüşemî Kādî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) öğrencilerinden Ebu Hamid Ahmed b. Muhammed b. İshak en-Nîsâbûrî'den (ö. ?) Mu'tezile ekolünün temel meselelerini öğrenmiş, usûl-i fıkıh ve hadis okumuştur. Cebriyye hakkında yazmış olduğu eserinden dolayı bu fırkaya mensup kişilerce 3 Receb 494 tarihinde Mekke'de öldürülmüştür.²

1. 1. Yaşadığı Sosyal Çevre

Horasan, İslam tarihinde önemli bir yere sahip olup tarihi seyri içerisinde birçok devletin hüküm sürdüğü bir bölgedir. Bu durumun en önemli sebebi stratejik bir konumda olmasıdır. İran'dan başlayarak Kuzey Hazar Denizi'ne, Doğu'da Afganistan, Batıda ise Fars-Hûzistan ve Mâverâünnehr'i kapsayacak nitelikte geniş topraklara sahiptir. Merv, Terat, Belh, Re'y, Cüzcan, Nişabur, Cürcan önemli şehirleridir.³

¹ Adnân Zerzûr, *Hâkim El-Cüşemî ve Menhecuhu fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1344), 25; Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 185.

² Zerzûr, *Hâkim El-Cüşemî*, 66; Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", 15: 186.

³ Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sadr, 1995), 2: 350; Hüseyin b. el-Mes'ûdî, *Mürucu'z-Zehab ve Meâdini'l-Cevher* (Beyrut: Mektebetü'l-Mısriyye, 1325), 1: 63; Zekeriyâ b. Muhammed b. Maḥmûd Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âşâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* (Beyrut:

Tarihte ilk olarak Persler Horasan'a sahip olmuşlarsa da 330 yılında Büyük İskender'in (M.Ö. 356) saldırıları ile Merv şehri dâhil bölge hâkimiyet altına alınmıştır. Bazı tarih kaynaklarında Horasan şehirlerinin onun tarafından inşa edildiği söylenir. Hz. Ömer'in (ö. 73/693) hilafeti döneminde Horasan önlerine kadar gelinmiş, Tabeseyn işgal altına alınmış, yöre halkı ile vergi verilmesi şartıyla Horasan müslümanların eline geçmiştir. Horasan'a etkili ve sürekli akınlar Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde gerçekleştirilmiştir. Halife'nin Basra bölgesine yeni tayin ettiği Vali Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) komutasında Nişabur'a kadar ilerlenerek geniş topraklar fethedilmiştir. İslam ordusu komutanlarının hoşgörülü davranışları ve ılımlı tutumlarının etkisiyle bölge halkı müslümanlığı seçmiş böylece Horasan'ın fethi daha da hızlanmıştır. Hz. Ali (ö. 40/661) dönemine gelince devletin iç karışıklıklarından faydalanarak halk isyan etmiş, halife bu isyanı bastırmak için ordu göndermişse de başarılı olamamıştır. Muâviye (ö. 60/680) döneminde Abdullah b. Âmir tekrar Basra valisi olarak atanmış Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde elden çıkan topraklar tekrar feth edilmiştir. Me'mûn'un (ö. 218/833) halife olmasında destekleri olan Tâhir b. Hüseyin (ö. 207/822), bu desteğinin karşılığında Basra valisi olarak tayin edilmiş daha sonra merkezi otoriteye başkaldırarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Horasan yaklaşık yarım yüzyıl bu aile tarafından yönetilmiştir. Sâ mânîler'in Horasan'a girmesiyle bu bölgede Tahirîler'in hâkimiyeti son bulmuştur.⁴

Horasan tarihinde çok önemli bir yere sahip ve bölgenin maddi ve manevi imarında etkisi olan Büveyhîler'e de kısaca değinmek istiyoruz. Hicri 320-454 tarihleri arasında hüküm süren Büveyhîler'in saltanatı Cüşemî'nin hayatının en önemli yıllarına tekabül eder. Cüşemî yaşadığı dönemin ve çevrenin önde gelen fikir akımlarından etkilenmiş, eserlerinde bu etkiyi yansıtmıştır. Bölgede yaşayan güçlerin çoğu Şîî olmakla birlikte aralarında Şîîlerin farklı kollarına mensup olanlar da vardı. İsmailiye'yi temsil eden Fatimîler Kuzey Afrika, Hicaz ve Suriye'de; Karmatîler ise Fars Körfezi ve İran'ın Güneyine hâkimdi. İmamiyye'ye mensup Büveyhîler de Bağdat ve Abbasîler'in birçok şehirlerini ile geçirmişlerdi.⁵ Bunun yanında Büveyhîler, Hûzistan, Kirman, Cibal ve Irak olmak üzere birçok beldeyi de hâkimiyetlerine almıştır. Fethettikleri bölgelerde farklı din mensuplarına ve çeşitli fırkalara gelişme ve fikirlerini yayma fırsatı vermişler, hoşgörü ve saygılı tutumları ile ön plana çıkmışlardır. Bu özgürlükçü ortam birçok ilim adamının yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Büveyhîler, çeşitli ilim dallarından âlimlere maaş bağlamış, ilmî faaliyetleri için sarayda özel salonlar tahsis etmiştir.⁶

---

y.y, ts.), 361-362; Abdurrahman b. İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401), 1: 80.

⁴ Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, et-Târîh (Şâmiletü'z-Zehebiyye, ts.), 172-176; Aydın Usta, "Sâ mânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 64; Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 234-240.

⁵ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 494.

⁶ Ebû 'Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem ve't-Te'âkıbu'l-Himem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî (Tahran: y.y., 2000), 2: 408; Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999): 62.

Hicrî 5. asırda Cüşemî'nin yaşadığı coğrafyada genel olarak Abbâsiler, Sâmânîler, Fatimîler, Büveyhîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular hüküm sürmüşlerdir. Abbâsîler'in Mu'tezile ekolünün teşekkülünde önemli bir yeri vardır. Abbasî halifesi el-Mansûr'un (ö. 341/953) ekolün önde gelen şahsiyetleri ile kurduğu dostane ilişkileri, Me'mûn'un (ö. 218/833) ehl-i sünnet ve Şiâ'ya karşı Mu'tezile'den istifade etmesi, Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) ve İbn Ebu Duâd'ın (ö. 240/854) halifeyi etkileyerek mezhebî görüşlerini sarayın ideolojisi haline getirmeleri Mu'tezile'yi güçlendirmiş ve daha etkili bir hale getirmiştir. Abbâsîler'in otoriteyi kaybetmesiyle Mu'tezile gözden düşmüşse de ikinci Büveyhî hükümdarı Adudüddeve'nin (ö. 372/983) Sâhib b. Abbâd'ı (ö. 385/995) vezir yapması ve Kâdî Abdülcebbar'ı (ö. 415/1025) kâdılıkudâtlığa getirmesiyle bu hareket tekrar siyasi anlamda destek bularak devletin çeşitli kademelerine yerleşmiştir. Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) vefatıyla devlet nezdindeki otoritesi zayıflayan Mu'tezile, Kadir-Billâh'ın (ö. 422/1031) kendilerine cephe alması ile de iyice zayıflamıştır. Ancak Tuğrul Bey'in (ö. 455/1063) Kündürî'yi (ö. 456/1064) vezirliğe getirmesiyle mezhep ufak bir canlılık kazanmışsa da Kündürî'nin hapsedilip iki yıl sonra 456'da öldürülmesiyle etkisini iyice yitirmiştir. Cüşemî bu dönemlerde genelde Nişabur'da kalmıştır. Sünnîler ve Şiâ arasında çıkan çekişmelerden kurtulmak için yaklaşık iki yüz âlimle beraber birçok Zeydî âlimin bulunduğu Mekke'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Ömrünün sonuna kadar burada ikame etmiştir.⁷

2. Hâkim el-Cüşemî'nin Tefsiri

et-Tehzîb fi't-Tefsîr'in Cüşemî'ye aidiyeti konusunda şüphe yoktur. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) eserinde 652 tarihli bir nüshasını gördüğünü ifade ederek bu tefsir hakkında ayrıntıya yer vermemiştir. Çelebi'nin ifadesine göre eser birkaç ciltten oluşmaktadır. O, rey metodunu kullanarak tefsirini kaleme almıştır. Tefsirindeki, ayetleri kategorik olarak açıklama sıralaması kıraat, i'râb, mâna, ahkâm şeklindedir. Kehhâle (ö. 1905-1987) ise *Mu'cem* adlı eserinde Cüşemî'nin birçok ilmî alanda eser verdiği dikkat çekerek eserleri arasında O'nun *Tehzîb*'ini de zikretmiştir.⁸ Ancak müfessirin tefsirine ne zaman başlayıp bitirdiği konusunda malumat yoktur.

Hâlihazırda elimizde mevcut bulunan eser Dâru'l-Kütübî'l-Misrî ve Dâru'l-Kütübî'l-Lübnânî yayınlarının katkıları ve Abdurrahman b. Süleyman es-Sülemî tahkikiyle 2018/2019 tarihinde neşredilmiştir. Bu eserin mukaddimesinde es-Sülemî, tahkik çalışmalarını yaparken meslektaşısı Schwarb Gregor'un yönlendirmeleri ile Hint ve Endülüs kütüphanelerinde tefsirin birden fazla nüshasının bulunduğunu öğrenmiş ancak bütün uğraşlarına rağmen bu nüshalara ulaşamadığını ifade ederek ilgili nüshaların nerelerde bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca muhakkik hangi nüshalardan faydalandığını ve bulunduğu kütüphaneleri

⁷ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 392.

⁸ Hacı Halife Mustafa b Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut : Dâru Sadır), 517; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin* (Beyrut: Dâru İhyai Tûrâsi'l-Arabiyyi ve Mektebetü'l-Müsenna, ts.), 8 : 187.

tefsirin girişinde bir çizelge ile kaydetmiştir.⁹ *Tehzîb*'in biri İtalya diğeri de Kahire Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye'de olmak üzere iki adet yazması daha vardır. İtalya'da bulunan yazma yaklaşık 10 cilt olmakla birlikte Kahire'deki yazmanın 7 ciltten oluştuğu bilinmektedir. Âmid el-Echânî'ye ve Muhyiddin Humeyd'e ait iki muhtasardan da bahsedilmektedir.¹⁰

2. 1. Tefsirin Öne Çıkan Özellikleri

Cüşemî, üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda yazılan Mu'tezili tefsirleri dikkatli bir şekilde telhis ederek nakleder. Mezhebin tartışmalı konularını ustalıkla işler, yeri geldiğinde eleştirir ve görüşlerini naklettiği müfessirlerin tefsir alanındaki yönelimlerini belirler.¹¹ *Tehzîb*'e mukaddime ile başlar, din ilimleri ile meşgul olmanın öneminden bahseder. Özellikle Kur'ân'ı anlama noktasında sarf edilen gayretlerin mükâfatının fazla olacağına dünya ve ahirette kişi için kurtuluş vesilesi olacağına işaret eder. O'na göre Kur'ân, Allah'ın katından insanlara uzattığı bir iptir. Geçmiş âlimler onun üstünde çok durmuşlar, bütün gayretlerini ona sarf etmişlerdir. Gelecek nesillerin ise bundan istifade etmesi gerekir. Müfessir eserini Kur'ân'ı anlama noktasında okuyucuya bol istifade sağlayacak, usandıracak nitelikte uzun olmayan ve gereksiz sözcüklerden arındırılmış bilgilerden oluşturduğunu ifade eder. Tefsirini, tefsir ilmine yeni adım atanlar için başlangıç noktası, bu ilimde derinleşenler için ise hatırlatma kabilinden olmasını arzu eder.¹²

Mukaddimeden sonra "ulûmu'l-Kur'ân" hakkında kısa bilgiler verir. Bu bilgiler Kur'ân ilimlerinden ziyade tefsirinde izlemiş olduğu âyetleri tefsir etme metoduyla ilişkilendirdiği kavramları kapsar. İlk kavram kıraattir. Cüşemî mütevatir kıraate itibar eder. Nakledilen kıraatin mütevatir olması ve Arap diline uygun olması Cüşemî için önemlidir. Aksi takdirde Hz. Peygamber'e isnâd edilmiş olsa bile kıraat rivayetlerini değerlendirir ve reddeder. Bazen şâz ve münferit kıraatlerden âyetlerin yorumlanması noktasında faydalandığı görülür.¹³ İkinci kavram lügat'tir. Cüşemî'ye göre bütün âyetler Arap belağatini muhtevî bir şekilde nâzil olmuştur. O, Kur'ân'da yabancı kelimelerin varlığını kabul etmez. قسطاس ve سجل gibi yabancı olduğu söylenen lafızların Arap diline uygun olduğunu veya sonradan Arapçada kullanılarak dilin ana unsurları haline geldiğini ifade eder.¹⁴ Tefsirinin birçok yerinde belirttiği "*Kur'ân'ın tefsiri lügat ilmi ile olur.*" veya "*Lügat Kur'ân'ı anlamanın yollarından birisidir.*" ilkesiyle hareket eder. Ona göre Kur'ân'ı anlamanın asıl ve kâfi olan yolu lügattir. Bu anlamda aziz kitapta doğruluğundan

⁹ Kalkûta'da Afifi'd-Din Muhammed b. Siba' b. Ahmed'e ait 1270 tarihli nüsha; Patna şehrinde ise Hicrî 11 tarihli bir cildini ihtiva eden nüsha; Hicrî 11 tarihli 3. cildi ihtiva eden nüsha; Hicrî 11 tarihli 5. cildi ihtiva eden nüsha; Hicrî 625 tarihli 6. cildi ihtiva eden nüsha; Hicri 11 tarihli başka bir nüsha; Ayrıca Endülüs'ün Cakarta şehrinde ne zaman yazıldığı bilinmeyen bir nüshanın varlığından bahseder. es-Sülemî arkadaşları ile iletişim kurarak onları bu nüshaları neşretme konusunda zorlasa da başarılı olamaz. Detaylı bilgi için bk. Muhakik'in Mukaddimesi, et-Tehzîb fi't-Tefsîr, 37.

¹⁰ Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* (Bursa Uludağ Üniversitesi, 1991), 212.

¹¹ Zerkûr, *Hâkim el-Cüşemî*, 455.

¹² el-Hakim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* (Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Misri- Dâru'l-Kutubî'l-Lübnânî, ts.), 191.

¹³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 191; Zerkûr, *Hâkim el-Cüşemî*, 356.

¹⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 193.

şüphe edilen ve çirkin söz yoktur. O'nda hata ve bir çelişki de söz konusu değildir.¹⁵ Üçüncü kavram iraptır. Bazı mülhidlerin iddialarının aksine Kur'ân'da lahn ve hata yoktur. Cüşemî tefsir ettiği bütün âyetleri i'râb yönünden tahlil etmek yerine gerekli gördüğü yerde açıklamalar yapar. Nadiren de olsa i'râba değinmediği yerler olur. Beyanatlar verdiği yerler ise âyetlerin anlaşılmasında sarf ve nahiv kurallarının etkili olduğu yerlerdir. Özellikle tefsirin birinci cildinde bu tür açıklamalar geniş yer tutar, yaptığı açıklamalarda nahvin kaidelerinden bahseder. اٰل 'nin i'râbını verirken benzerlerinin hakkında açıklamalar yaptığı görülür. İ'râb tahlillerini getirmiş olduğu delillerle destekler. Benzerlerinden farkını belirtir. Örneğin واو harfinin i'râb tahlillerini yaparken kasem vâvı ile farkını açıklar. Bu konuda kîle-ekülû formunu kullanır, sorular sorar ve cevaplar verir. Cüşemî'nin i'râb konusunda kullandığı kaynaklar; Sîbeveyhi (ö. 180/796), el-Ferrâ' (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]), el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 316/929)'dir. Gerekli gördüğü yerlerde ise Kûfe ve Basra dil âlimlerinden de alıntılar yapar.¹⁶

Nazm bölümünde ise âyetlerin ve sûrelerin birbiriyle olan münâsebetine değinir. Müfessir bu konuda çok mahirdir. Tefsirinde nazm konusuna dikkat eder. Haliyle tefsirinde münasebete ilişkin birçok pasaj bulabiliriz. Cüşemî'ye göre Kur'ân'ın nazil olduğu şekli ile münasebeti gözetmesinin birçok hikmeti ve amacı vardır. Bu bağlamda Cüşemî sûre ve âyet tertibinin tevkiî olduğu bu konunun sahabe içtihadına bırakılmadığı görüşündedir. Bu bölümde müfessir, birkaç âyet grubunun tefsirini ele alırken âyetlerin önceki âyetlerle olan münâsebetine değinir.¹⁷ Bazen de "Bu sûrenin öneki sûre ile münasebeti nedir?" şeklinde bir soru ile âyetler arası nazma değinir.¹⁸

Mâna bölümü Cüşemî'nin tefsirinde ayrı bir yer tutar. O'na göre Kur'ân'da mânası anlaşılacak bir lafız yoktur. Zira kelamın sevk edilişinden maksat muhataplarınca anlaşılabilir olmasıdır. Bir kelime tek bir anlam için vaz' edilebileceği gibi birden fazla mâna için de vaz edilebilir. Allah'ın muradına delalet etmesi bakımından anlam tayininde delillerin iktizasına göre hareket eder. Bir lafızda şer'i anlam ve lûgat anlam varsa müfessir lûgavi anlamı şer'i mânaya hamleder. Çünkü şer'î anlam ancak nakille bilinebilir. Ona göre bir kelimenin gerçek anlamına itibar edilir. Bir karine ile mecaza halledilebilir.¹⁹

Mâna bölümü tefsirinin kalbidir denilebilir. Çünkü âyetlerin anlaşılmasında diğer bütün argümanların bir araya getirildiği ve bunların ışığında anlamsal muhtevanın sert edildiği yerdir. Müfessir bu bölümde tefsir mahiyetinde, açıkladığı âyetlerle ilgili selef âlimlerinin görüşlerini nakleder, ardından Mu'tezile müfessirlerinin açıklamalarına yer verir. Genelde bu tertîb ile tefsiri devam eder. Görüşlerini naklettiği müfessirlerin isimlerini vermeye çalışır. Kıraat farklılıklarının

¹⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9: 2168-2169; 10: 7108; 9: 6219.

¹⁶ Zerzûr, *Hâkim el-Cüşemî*, 364-367

¹⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 193.

¹⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 51-52.

¹⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 194.

mânaya olan etkisini dikkate alır. Bazen lugat bölümünde verdiği izahatları burada tekrar ettiği görülür. Lafızlara ilişkin mânaları verdikten sonra tercih kabilinden الكل المحتمل veya الاول الوجه ifadelerini kullanır. Garîb bulduğu mânaları kuvvetli mânaların akabinde verir. Âyetlerin tefsirinde Mekki-Medenî olgusuna dikkat eder. İtiraz kabilinden ومتى قيل.....قلنا formunu kullanır.²⁰ Cüşemî'ye göre tefsir eylemi sadece Hz. Peygamber ve sahabe ve selef âlimlerine tahsis edilemez. Zîra bunlar akılla bilinebilecek şeylerdir. Kur'ân'a dair bilgisi olan herkes âyetten kastedilen mânayı anlayabilir. Müfessirin başvurduğu erken dönem en önemli iki kaynak Ferrâ' ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân*'ıdır. Erken dönem müfessirlerinden Ebubekir el-Esam (ö. 200/816), Cübbâi (ö. 303/916), Rummânî (ö. 384/994), Belhî (ö. 319/931), İsfehânî'nin (ö. 322/934) görüşlerini de nakleder. Diğer eserlerden en fazla itibar ettiği Taberî'nin (ö. 310/923) eseridir.²¹

Tehzîb'de esbâb-ı nüzûl ilmi önemli bir yer tutar. Âyetlerin nüzûl sebeplerini vermeden geçmez. Müfessire göre âyetler bir sebebe binaen nâzil olmuştur. Buna rağmen benzer durumları da kapsar niteliktedir. Çünkü Cüşemî sebebin husûsîliğine değil lafzın umûmîliğine itibar eder. Sebeb-i nüzûl rivayetlerini sahabe, tabiun ve selef âlimlerine isnâd ederek قيل formunda verir. Bu formda verdiği rivayetler genelde tefsir kabilindedir. Birkaç sebebi nüzûl rivayeti naklettiği yerlerde hangisinin asıl sebep olduğunu belirtmediği için bazen okuyucu âyetin sebebi nüzûlü konusunda karışıklık yaşayabilir. Rivâyetlerden sonra âyetleri umûmî mânalarına hamleder. Her ne kadar lafzın umûmîliğine itibar etse de bu durumun âyetin hususî bir sebebinin olmasını engellemeyeceğini belirtir. Cüşemî esbâb-ı nüzûlle ilgili haber-i vâhid rivâyetlerini kabul etmez. Ayrıca sahabe ve tabiundan gelen rivayetlere fazla itibar etmez. Genel tutumu hadisin Resulullah'a aidiyyetini ifade eden روى عن رسول الله veya قال رسول الله ifadelerinin olduğu hadislerle dikkat eder. Ayrıca "*Falanca kişi merfu haberde zikretti ki*" veya "*Merfu olarak zikredildi ki*" gibi hadisin merfu olduğunu bildiren hadisler tercihidir.²²

Cüşemî sûrelerin fazileti ile ilgili rivayetleri de zikreder. Bunda Nişabur'un hadis merkezi ve kendisinin de hadiste yetkin bir kişiliğe sahip olmasında kaynaklanır. Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemi* onun çokça başvurduğu kaynaklardan biridir. Bu yönü ile *Tehzîb* diğer Mu'tezile tefsirlerinden ayrılır. Onlar genellikle sahih rivayetleri paylaşırlar. Müfessirin izlediği bu yol kendisinden sonra gelecek olan ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimleri etkilemiş, onlar da her sûrenin tefsirinin son kısmında sûrenin faziletlerini zikretmişlerdir.²³

Âyetlerden ahlaki tavsiyeleri istinbat ettiği yer ahkâm bölümüdür. Yalnız, istinbat fıkhi anlamda yapılan akli eylem değildir. Daha çok insan hayatını kolaylaştıracak ahlaki ilkelerin âyetin muhtevasından alınıp hayata uygulanacak pratikleri kasteder. Cüşemî itikadi konuları muhtevi âyetleri tefsir ederken

²⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4: 2846; 4: 3014.

²¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 53.

²² Zerzûr, *Hâkim el-Cüşemî*, 243,252, 369.

²³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 45.

Mu'tezile ve diğer fikhî mezhepler arasındaki görüşleri ayırır. Özellikle Cübbâî ekolü ve Belhî ekolünün görüşlerine değinir. Hanefi ve Şafii mezhebinin görüşlerini de aktarır.²⁴

2. 2. Eserdeki Tefsir Metodolojisi

Mukaddimeler²⁵ tefsir usûlü ve Kur'ân ilimleri hakkında bilgilendirme açısından önemli yer tutar.²⁶ Müellifler bu bölümde eserlerini hangi usûl ve kaidelere göre yazdığını belirtir.²⁷ Kur'ân'ın tertibi, mushaf haline getirilmesi, cem'i, çoğaltılması, faziletleri, i'râbı, icazı gibi konularda bilgiler verilir. Kur'ân'ı anlama konusunda okuyucuya önemli ve detaylı bilgilerin verildiği, kitaba ön hazırlık aşaması ışığında müfessirin tefsirini yazarken hangi kaynaklardan faydalandığı ve hangi esas ve usûllere göre tefsirini oluşturduğunu görebiliriz.²⁸ Bir esere mukaddime ile giriş yapma müellifin inceleyeceği konuya objektif yaklaştığının belirtisidir. Zirâ aksi durum meseleye taraflı ve yanlı baktığını gösterir.²⁹ Mukaddimeler yazıldığı eserin metodolojik anlayışını yansıtması açısından da önemlidir. Bu eserlere bakarak dönemin ilme ilişkin kabullerini anlamamız mümkündür. Ayrıca müellifin eserin yazıldığı döneme getirmiş olduğu yenilikleri inceleyerek ilme dair katkılarını da görebiliriz. Buna ilaveten eserin yazıldığı sosyolojik ve psikolojik etmenleri dikkatli bir okuma ile satır aralarından sezebiliriz.³⁰

Cüşemî de *Tehzîb*'e mukaddime ile başlar. Hamdele ve salveleden sonra Kur'ân ile meşgul olmanın faziletlerine değinir, bu ilimlerin kişinin dünya ve ahiret kurtuluşuna vesile olacağına vurgu yapar. Eserini, okuyucuyu sıkmayacak tarzda uzun tuttuğunu ve gereksiz sözcüklerden arındırılmış olduğunu belirtir. Tefsirinin, bu ilimlere ilgi duyanlar için bir başlangıç, ilimde ustalaşmış olanlar için de bir uyarı, hatırlatma olmasını arzu eder.³¹

Ulumu'l-Kur'ân başlığında müfessir, eserinde âyetlerin tefsirinde ele aldığı, kıraat, i'râb, nuzûl, lûgat, nazm, mâna ve ahkâm kısımlarına dair açıklamalarını serdedir. Aslında müfessir bu bölümde beyân ettiği kavramların bazılarının metodolojik açıdan Kur'ân ilimlerine isnadı biraz problemlidir. Okuyucu i'râbı, nuzûlü, nazmı, lûgatı metodolojik olarak bir çerçeveye oturabilmektedir. Ancak mâna ve kıraat için aynı şeyleri söylememiz mümkün

²⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 54; Zerzûr, *Hâkim el-Cüşemî*, 388-389.

²⁵ İbrahim Hilmi Karşlı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20 (2003); Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009); Yakup Bıyıkoglu, "Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2019), 41-57; Cengiz İder, "Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Metodolojisi Açısından Mukayesesi (Tabersî, Âlûsî ve Sıddîk Hân Örneği)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/15 (2021), 195-214.

²⁶ İder, "Tefsir Mukaddimelerinin Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Metodolojisi", 196.

²⁷ Bulut, *Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, 15.

²⁸ Bıyıkoglu, "Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında", 41; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006), 30.

²⁹ Bulut, *Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, 18.

³⁰ Karşlı, "Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", 227.

³¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 191.

gözükmemektedir. Mâna, bütün bu saiklerin bir araya gelerek ortaya çıktığı, muhatabın zihninde tasavvur ettiği ve belirli lafızlara karşılık gelen bir olgu olarak görülebilse de kıraat için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Muhtemelen müfessirin kıraatı, Kur'ân'ın anlaşılmasında tesiri olduğu ve kendi tefsiri açısından da mühim bir araç olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Veya ikinci bir ihtimal olarak yaşadığı dönemin, bölgenin kıraat olgusuna yaklaşımı etkisiyle Kur'ân ilimleri başlığına dâhil etmiştir ki bu da tarihi verilerle çelişmektedir.

Cüşemî, Kur'ân ilimlerine dair esas bilgileri "*Kur'ân'ın İsimleri*" bölümünde vermektedir. Kur'ân, قرأ (Çarâe) kökünden toplamak mânasına gelen ve çoğul anlamında olan قرآنا (Çur'ânen) mastarından gelir. Nitekim suyu topladığı için de havuza مقراة (Miçretun) dendiğini ifade eder.³² Cüşemî Kur'ân kelimesinin hemzeli bir köke sahip olan bir kelimedenden geldiğini ifade etmekle Zaccâc ve Lihâni ile aynı görüşü paylaşmış olduğu söylenebilir.³³ Âyet, آية (Âyetun) alamet, belirti mânasına geldiğini, harflerin bir anlamı karşılayacak nitelikte bir araya gelerek oluşturduğu cümlelere de âyet dendiğini belirtir. Bu anlamda خرج القوم بآياتهم denir. Sûre ise سورة (Sûretun) kelimesinin çoğul formudur, sur ve parça anlamlarına gelmektedir.³⁴

Cüşemî İbn Abbas'tan rivayetle te'vîl ve tefsîr kelimelerinin aynı anlama geldiğini söyler. Tefsîr, kapalı bir şeyi açmak, anlaşılması karışık ve zor gelen lafızdan kastedilen mânanın açığa çıkarılması bağlamında keşf ve beyan iken; Te'vil, iki mânadan birini lafzın zahirine uygun düşen mânaya hamletmektir. Bu tanımların akabinde müfessirin, bu kavramların açıklanmasına dair nakilleri "*qile*" formunda vermesi muhtemelen ilk görüşleri benimsediği anlamına gelir. Buna göre tefsiri keşf ve beyan olarak algılaması onun تفسيرة (tefsiretun, Hekimin az idrardan hastalığı teşhis etmesi) kökünden geldiğini kabul etmesine işaretir.³⁵

Cüşemî sebab-i nuzûl rivayetlerini genelde نزلت الآية، نزلت الآية، فنزلت في ifadeleri ile verir. "Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır. Allah her şeyi bilen ve işitendir." şeklindeki el-Bakara 2/115. âyetinin sebab-i nuzulü konusunda ihtilaf olduğunu belirttikten sonra İbn Abbas ve Ebu Aliye'ye isnaden, kıblenin Beyti'l-Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesi konusunda Yahudilerin itirazlarına red olarak cevap mahiyetinde nazil olduğunu ifade eder ve فنزلت الآية kalıbını kullanır.³⁶ Rivayetlerde الله فانزل formunu kullandığı da görülür. el-Cinn 72/22. âyetinin müşriklerin Hz. Peygamber'e; "*Sana eşi benzeri duyulmamış büyük bir iş verildi. Fakat bu durumdan dolayı insanlar sana düşmanlık etti, gel bu*

³² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 195.

³³ Detaylı bilgi için bkz. Bedreddin Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 1410), 1: 373-374; Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Mendub el-Saîd (Lübnan: Daru'l-Fikr, 1996), 2: 339-341; Menna' el-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Mektebetü Vehbiyye, ts.), 14-16; Subhi Salih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Dâru İlmî li'l-Melayiyyin, ts.), 1: 18-19.

³⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 195.

³⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 196.

³⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 560.

davandan vazgeç biz senin yakınlarınız (komşularınız seni himaye ederiz)" demeleri üzerine bu âyetin indiğini الله فانزل formu ile verir.³⁷

Müfessirin rivayetleri değerlendirme biçimi dikkat çekicidir. Özellikle merfu olmayan ve isnadı Hz. Peygamber'e dayanmayan hadislerle itibar etmez. Haberin veya hadisin Hz. Peygamber'e aidiyetini belirten ifadelerin olmasına dayanak teşkil edecek "*Falanca kişi merfu haberde zikretti ki*" veya "*merfu olarak rivayet edildi ki*" şeklinde ifadelere önem verir.³⁸ O'nun bu tutumunu esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde daha açık bir şekilde görmekteyiz. el-Hucurât 49/12. "Birbirinizin gıybetini yapmayın" âyetinin açıklamasında; kişinin kardeşini hoşlanmayacağı bir tarzda anmasının gıybet olduğunu, Ebû Hureyre'ye merfu olarak isnat ettikten sonra, konuşulan durum şayet kişinin özelliklerindense bunun gıybet olduğu eğer konuşulan vasıflar kişide yoksa o zaman konuşulana iftira atma söz konusu edilebileceğini belirtir.³⁹

Haber-i vâhid'in zannî bilgiye dayanması gerekçesi ile âhad haberle de amel edilemeyeceğini ifade eder.⁴⁰ el-Bakara 2/154. şehitlere ölümler denmeyeceğini onların diri olduğunu belirten âyetinde, şehitlerin ruhları ile ilgili rivayetlere değinirken "*Ruhların, gök yüzünde oradan oraya rastgele uçuşan ve kanat çırpan yeşil kuşların içinde oldukları*" rivayetini tenkit eder ve bu tür haberlerin âhad, yorumun da doğru olmadığını belirtir. Sahih olan görüş O'na göre dünya hayatında yaşarken nasıl canlı idiyeler, şehit olduklarından sonra da aynı şekilde canlı olmalarıdır.⁴¹

2. 2. 1. Âyeti Âyetle Tefsir Etmesi

Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, Kur'ân'ın açıklanmasında başvurulabilecek en güzel yoldur. Bu metodu ilk olarak zikreden İbn Teymiyye'nin (ö.728/1327) olduğu söylenir.⁴² Ancak yapılan yeni araştırmalar bu metottan ilk bahsedenin İbn Teymiyye'den iki yüz yıl önce yaşamış Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö.543/1148) olduğunu ortaya koyar.⁴³

Me'sûr tefsir olarak da adlandırılan bu metoda ilk dönemlerinden beri başvurulmuş, çağdaş dönemde de etkinliğini sürdürmüştür. Müfessir bu yöntemle Kur'ân pasajlarını bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasını, lafızlardan kastedilen doğru mânanın ortaya çıkarılmasını sağlar.

³⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10: 7126.

³⁸ Zerzûr, *Hâkim el-Cüşemî*, 252.

³⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9: 6538.

⁴⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6: 4206.

⁴¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 657.

⁴² Takiyyüddîn İbn Teymiyye, *Mukaddimetü't-Tefsîr* (Riyad, 1398), 13; 363; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Mısır, 1396); Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1943), 2:12; Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut, 2002), 2: 695; Bedreddin Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410), 2:315.

⁴³ Fatma Yalnız, "İbn Teymiyye'den Önce Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsirini Bir Metot Olarak Öneren Âlim: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî = The Scholar who Suggested the Exegesis of the Qur'an with the Qur'an as a Method before Ibn Taymiyya: Abu Bakr Ibn al-'Arabi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
 Cumhuriyet İlahiyat Dergisi
 Cumhuriyet Theology Journal XXVI/2 (2022), 2.

Bu bağlamda Cüşemî de Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri yöntemine sıkça başvurmuş gerek gördüğü yerlerde açıkladığı kelimenin geçtiği âyetleri iktibas etmiştir. Fâtiha sûresinin tefsirinde şükür kavramına ilişkin yapmış olduğu açıklamalarda şükürün fiili ve kavli olmak üzere iki şekilde olabileceğini belirtmiş, fiili şükre Sebe' sûresi 34/13. "Ey Davut ailesi şükür için çaba gösterin." âyetini dayanak gösterirken sözlü şükürün de nimeti verenin ismini yüceltmek ve nimeti izhâr etmek şeklinde olabileceğini belirtmiştir.⁴⁴ Aynı sûrede geçen صراط (Sirât) kelimesini en-Nisâ 4/69. "Allah'a ve peygambere itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddıklar, şehitler ve sâlih kişilerle beraberdirler..." âyetiyle açıklamış, peygamberlerin, salih kimselerin, kendilerine nimet verilenlerin yolu olarak tefsir etmiştir.⁴⁵

2. 2. 2. Âyeti Hadisle Tefsir Etmesi

Kur'ân tefsirinde rivayetler önemlidir. Haber-eser olarak da adlandırılan rivayet Hz. Peygamber'in, sahabe ve tabiûn sözlerini de içine alır. Merfu, mevkuf ve maktû şeklinde kategorize edilerek, nakledilen haberlerin arasında kaynağı açısından ayrıma gidilmiştir. Merfu Hz. Peygamber'e, mevkuf sahabeye, maktû ise tabiûna ait sözlerdir. Merfu rivayetler hükmen ve sarîh olmak üzere iki kısma ayrılır. Maktû rivayetler diğerlerine nazaran daha fazladır. Tefsirde Hz. Peygamber'den gelen haberlerin sayısı ise azdır.⁴⁶

Cüşemî tefsir rivayetlerinde genelde merfu olduğunu bildiği veya hadisin merfu olduğunu belirten ifadelerin olduğu rivayetleri tercih etmiştir. Kendisinin hadis alanında yetkin olması hasebiyle belirli bir rivayet nakil mantığı çerçevesinde hadisleri kullanmıştır. "Sizin Allah katında en üstünüz Allah'tan en çok korkanınızdır." el-Hucurât suresinin 13. âyetini Hz. Peygamber'den merfu bir şekilde rivayet ettiği "Kim insanların en şerefli olmak isterse Allah'tan korksun." hadisi ile açıklamıştır.⁴⁷ Aynı sûrede geçen تجسس (Tecessüs) kelimesini açıklarken bu kavramın kötü zanna yakın bir anlamı olduğu, müslüman kimsenin bundan sakınması gerektiğini belirtmiş, Hz. Peygamber'den " Zandan kaçının zira zan sözlerin en yalanıdır. Birbirinizin sırlarını araştırmayın, birbirinize haset etmeyin, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ey Allah'ın kulları kardeşler olunuz." hadisini rivayet ederek tecessüs ve zannın kaçınılması gereken davranışlar olduğunu hadisten delillendirmiştir.⁴⁸ Hz. Davût'un kendisinin imtihan edildiğini bildiren ardından Hz. Davût'un bağışlanma dileyerek yere kapanması ve Allah'a yönelmesini anlatan Şâd 38/24. âyetin tefsirinde de hadis rivayet ederek açıklamalar yapar. Bu bağlamda peygamberlerin yakarışları ve bağışlanma dileyerek gözyaşı dökmelerini naklettikten sonra Hz. Peygamber'in de bütün gayretiyle Allah'a kulluk ettiğini ve O'na yakardığını, kendisine bu durum

⁴⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 207.

⁴⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 217.

⁴⁶ Ali Karataş, "Tefsir İlminde Rivayet Algısı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (31 Mayıs 2018), 31.

⁴⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9: 6538.

⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9: 6540.

sorulduğunda Hz. Peygamber'in "Allah'a şükreden bir kul olmayayım mı?" cevabını verdiğini belirtir.⁴⁹

2. 2. 3. Sahabe ve Tabiûn Görüşlerine Yer Vermesi

Mevkuf isnadı Hz. Peygamber'e ulaşmayıp sahabede durduğu için böyle adlandırılmıştır. Râvinin, sahabenin şahit olduğu bir olaya veya bir konu hakkında fikir beyan etmesini "falanca sahabi şöyle dedi." veya "şöyle bir durumla karşılaştı." şeklinde rivayeti mevkuf olarak isimlendirilir.⁵⁰ Buna göre mevkuf hadis muttasıl veya munkatı olarak sahabelerden rivayet edilen söz, fiil ve davranışlardır.⁵¹

Maktû hadis tabiûna ait görüşleri ifade eder. İlk defa Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) tarafından "isnadı tabiûna ait olan hadis" şeklinde tanımlanmış⁵² daha sonraları bu tanım genişletilerek tabiûndan sonraki herhangi bir tabakadakilerin söz fiil ve davranışlarını ifade eden hadis olarak genelleştirilmiştir.⁵³ Hz. Peygamber'in hadisinden hareketle faziletleri dolayısıyla tabiûn nesli üstün tutulmuş söz fiil ve davranışları kendilerinden sonra gelenlerden ayrılmış, özel bir değerlendirme yapılmıştır.⁵⁴ Bu da maktû hadisi oluşturmuştur.

Sahabe ve tabiûn kavilleri Cüşemî'nin tefsir kaynakları arasındadır. Rivayetlerini naklettiği sahabeler İbn Abbâs (ö. 68/687-88), İbn Mes'ud (ö. 32/652-53) ve Ali b. Ebî Talib'tir (ö. 40/661). Tabiûndan ise birçok kişiden rivayetleri mevcuttur.⁵⁵ Biz makalemizin sınırlarını düşünerek başat örnekler üzerinde gidip konuyu açıklığa kavuşturmak istiyoruz.

Cüşemî, müminlerin sözleşmelerini yerine getirmesi, ihramlı iken avlanmamayı ve en'âm adı verilen hayvanların ihramlı iken kesilebileceğini beyan eden el-Mâ'ide 5/1'de geçen أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ifadesi İbn Abbâs, Mücâhid (ö. 103/721), Katâde (ö. 117/735), Süddî (ö. 127/745), İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve el-Esam (ö. 200/816) gibi birçok müfessir tarafından "Ahitlerinize vefa gösterin." şeklinde yorumlandığını belirtir.⁵⁶

Sûre faziletleri genelde rivayetlere dayandığı için müfessir de el-En'âm suresinin faziletleri hakkında Hz. Ali'den "Bu sureyi kim okursa rabbinin rızasına

⁴⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 8: 5990.

⁵⁰ Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulumi'l-Hadîs* (Halep, 1966), 41-42; Yahya b. Şerefüddin Nevevî, *et-Takrib ve't-Teyisir Li Ma'rifeti Süneni'l-Beşiri'n-Nezir fi Usûli'l-Hadîs* (Beyrut, 1986), 27; Muhammed Cemaleddin Kâsimî, *Kavâ'idü't-Tahdîs* (Dimeşk, 1961), 130; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul, 1997), 99.

⁵¹ Hâkim en-Nisâburî (ö. 405/1014) mevkuf hadis yerine "mevkuf rivayet" tabirini kullanmıştır. Detaylı bilgi için Ebu Abdullah Muhammed Hâkim en-Nisâburî, *Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadis* (Kahire, 1356), 19.

⁵² Diyanet İslam Ansiklopedisi "Maktû" maddesinde bu adlandırmamın ilk defa İmam Şafi tarafından kullanıldığını belirtilir. Şafi bu kavramı "isnadı muttasıl olmayan munkatı hadis olarak tanımlamıştır." Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Maktû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/457.

⁵³ Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevevî* (Medine, 1392), 1: 185; Muhammed b. 'Alevî el-Malikî Hasenî, *el-Menhelü'l-Latif fi Usûli'l-Hadîsi's-Şerîf* (Cidde, 1410), 38; Talat Koçyiğit, *Hadfs Terimleri Sözlüğü* (Ankara: A.Ü.İ.F.Y, 1992), 275.

⁵⁴ Efendioğlu, "Maktû", 27/457.

⁵⁵ Zerzûr, *Hâkim el-Cüşemî*, 152.

⁵⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 1850.

fazlasıyla erişir." hadisini nakletmiştir.⁵⁷ Aynı surenin 1. âyetinin tefsirinde Cüşemî "Neden karanlık sözcüğü çoğul getirildi de nur sözcüğü tekil olarak getirildi?" sorusunu sorar; cevabında Katâde'den *nûr* kelimesinin mastar formunda olduğunu bu tarz mastar kelimelerin çoğul mânasını da verebileceğini ifade eder. Karanlık kelimesinin ise nurdan önce getirilmesindeki hikmeti, çünkü Allah gökleri yerden önce yarattığı gibi karanlığı da nurdan önce yaratmıştır diyerek karanlık kelimesinin takdimini açıklar.⁵⁸

2. 2. 4. Kıraatlere Yer Vermesi

Kıraat meselesinin detaylı bir konu olması, burada etraflı şekilde ele alınması noktasında makalemizin boyutları açısından mümkün değildir. Genel bilgiler vermekle yetineceğiz. Kıraat ilmi Kur'ân kelimelerinin bir râviye isnâd etmek suretiyle okuyuş şekillerinin ortaya konması veya farklı râvilerden gelen okuyuşları kişinin kendine özgü bir tarz ile okumasıdır şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁹ Kıraatin sahih olması için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bilinen sahihlik şartlarını ilk olarak Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) ortaya koyduğu söylenir.⁶⁰

Cüşemî'nin tefsir tertibinde kıraati ilk sırada ele alması bu konuya gösterdiği önemi ortaya koymaktadır. Açıklamasını yaptığı hemen hemen bütün ayetlerde kıraat vecihlerine değinir. İlk olarak kıraati sonra lügati i'râbtan sonra mânâ bölümünü getirmesi buna delil teşkil eder. Kıraat vecihlerinin mânaya açık bir şekilde etkisini belirtmediği yerler de vardır. el-Mâ'ide 6'da geçen وَأَرْحَلَكُمْ kelimesi bunlardan biridir. Cüşemî, Nâfi (ö. 169/785), İbn Âmir (ö. 118/736), Kisâi (ö. 189/805), Hafs (ö. 248/862 [?]) ve Âsım'ın (ö. 127/745) bu kelimeyi vech ve yed'e atıf olarak mensûb okuduğunu belirtir. Sahabeden ve tabiûndan bir grup da böyle okumuştur. es-Sülemî'nin aynı kelimeyi Hasan ve Hüseyin'in kendisine lamın fethası ile okuduğunu, Hz. Ali'nin de böyle telaffuz ettiğini rivayet etmiştir. Ayrıca İbn Mes'ud ve talebelerinin, İbn Abbâs'ın فَأَغْسِلُوا (Feğsilû) kelimesine atfen mensûb okuduğunu belirtmiştir. Mensûb okuması hususundaki değişik görüşleri ifade ettikten sonra vech ve yed lafızlarına atfen mensûb okunması ayakların yıkanması gerektiğini, baş kelimesine atfen mecrûr okunduğunda mesh edilmesi gerektiğini ancak meshin yıkamak anlamında olduğunu söylemiştir.⁶¹ Abdest konusunu muhtevi bu ayette kıraat farklılıklarına değinmemiş genel fikhî hükümleri rivayetlerle aktarmıştır.⁶²

Kıraat farklılıklarının mânaya tesirini incelediği el-Bakara 2/165'te geçen وَلَوْ يَرَى kelimesinin te ile okunduğunda hitap ye ile okunduğunda haber mânası taşıdığını belirtmiştir. Ayrıca Cüşemî'ye göre ayet te ile okunduğunda hitap formunda olacağından muhatap Hz. Peygamber, ye ile okunduğunda haber anlamı

⁵⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 2151.

⁵⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 2155.

⁵⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân fi'Ulûmi'l-Kur'ân*, 52; Bedreddin Muhammed b Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhan fi ulumi'l-Kur'ân*. (Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 278.

⁶⁰ Arif Güneş, *Kur'ân'ı Kerimin Okunmasında Harf-Kıraat-Yazı Kavramı ve İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.), 24.

⁶¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 1884.

⁶² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 1887.

taşıyacağından muhatap, âyeti duyan herkes veya nefesine zulmeden kişidir.⁶³ Aynı durum Âlu 'İmrân 3/12'de geçen **سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ** fiilleri için de geçerlidir. Hamza (ö. 156/773) ve Kisâ'î'nin bu kelimeleri hitabın geniş tutulması için *ya* ile okuduğunu rivayet etmiş, *ta* ile okunduğu zaman hitabın hususileştirilerek muhatabın Yahudiler olduğunu belirtmiştir.⁶⁴

2. 2. 5. Nâsîh ve Mensûh'a Değinişmesi

Şer'î bir hükmün sonradan başka bir şer'î hükümlerle ortadan kaldırılması olan nâsîh sözlükte ortadan kaldırmak, açıklamak nakletmek⁶⁵ ayrıca yok etmek, izâle etmek, gidermek demektir.⁶⁶ Mensûh ise aynı kökten neshedilen anlamındadır. Kur'ân'da neshin varlığına ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Kur'ân'da neshin varlığını kabul edenler olduğu gibi neshin varlığını kabul etmeyen âlimler de vardır.⁶⁷ Mensûh addedilen ayetlerin sayısı da ihtilâflıdır. Kimi âlimlere göre 500 ayet mensûh, Suyûtî'ye (ö. 911/1505) göre 20, Dihlevî'ye (ö. 1239/1824) göre mensûh ayet sayısı 5'tir.⁶⁸

Cüşemî'nin nesh anlayışını nâsîh-mensûh ilişkisi bağlamında ele alınan âyetlerdeki yaklaşımını inceleyerek ortaya koymaya çalışacağız.

el-Enfâl sûresi 8/65. âyetin aynı sûrenin 66. âyeti ile nesh edildiği söylenir. Müfessir İbn Abbâs, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Katâde, İkrime (ö. 105/723), Mücâhid, Süddî, Atâ (ö. 114/732) gibi birçok âlimin bu iki âyeti nâsîh-mensûh ilişkisi bağlamında ele aldığını zikreder. Ancak neshin emir ve nehy ifade eden âyetlerde olduğu fikrini benimsediği için Cüşemî'ye göre bu iki âyet bu bağlamda değerlendirilemez.⁶⁹

Müşriklerin görüldüğü yerde öldürülmesini, esir alınmasını ve geçit yerlerinde gözetlenmesi gerektiğini bildiren ve tövbe edip namazlarını kılar ve zekâtlarını verirlerse onların serbest bırakılmalarını emreden, seyf ayeti olarak bilinen et-Tevbe 9/5. âyeti nâsîh olarak kabul edilir. Buna göre âyet müslümanlara eza ve sıkıntılara sabretmeleri ve bu sıkıntıları uzaklaştırmalarını emreden bütün hükümleri neshmektedir. Katâde âyetin Muhammed 47/4'te geçen **فَإِمَّا مَنَّا** ifadesi, Dahhâk (ö. 105/723) ise aynı âyette geçen **وَإِمَّا فِدَاءً** kelimesi ile nesh edildiğini söylemektedir. Katâde'den rivayet edilen başka bir görüşe göre bu âyet **فَإِمَّا مَنَّا** ifadesini nesheder. Ancak Cüşemî'ye göre burada nesh yoktur. O'na göre bu farklı rivâyetler uzlaştırılabilir. Çünkü belirtilen emir **وخذوهم** kelimesi kapsamında ele alınmalıdır. Âyette öldürmek nihai emir ise o zaman yakalayınız kelimesinin bir

⁶³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 694.

⁶⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 2: 1106.

⁶⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*. (Kahire : Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1970), 490; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2: 72.

⁶⁶ el-İsfahani, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*, 511; ez-Zerkeşi, *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'ân*, 2:29.

⁶⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 159-160.

⁶⁸ Veliyyullah ed-Dihlevî, *Fevzu'l-Kebîr fî usûli't-Tefsîr* (Dimeşk: Dâru'l-Ğavsânî li'd-Dirâseti'l-Kur'ânî, 1429), 134.

⁶⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4: 2994.

anlamı olmazdı. Ayrıca et-Tevbe sûresi Muḥammed sûresinden sonra inmiştir. Dolayısıyla ilgili âyet nâsîh kapsamında değerlendirilemez.⁷⁰

2. 3. Eserde Dirayet Metodunun Kullanılması

Bu başlık altında müfessirin kelimeleri iştikâk yönünden değerlendirmesi, kendi görüşünü beyan etmesi, âyetlerin ahkâm yönlerine işaret etmesi, i'râb açısından yaptığı tahlillere, münâsebet konusuna ve son olarak da qîle/eqûlu formunu kullanarak verdiği soru ve cevaplarına değineceğiz.

2. 3. 1. Dilbilimsel/Lügavi Tahliller Yapması

Lugat bölümü müfessirin tefsirinde ikinci sırada yer alır. Tefsir ettiği âyetleri kıraat açısından inceledikten sonra kelimeleri dilbilimsel açıdan tahlil eder. Filleri, edatları, ism-i işaretleri vb. daha birçok cümlenin öğelerinde yer alan unsurları incelediği görülür.

Cüşemî el-Bakara 2/2. âyette geçen ذلك هذا ve ذاك ism-i işaretlerini tahlil eder. Buna göre bu kelimeler birbirinin eş anlamlısıdır. Ancak هذا yakını belirtirken ذاك uzak içindir. Kelimedeki ذا isimdir. ذلك'deki ل ise ك'e dayanak olarak gelmiştir. ك, hitab içindir açıklamalarını yapar. Aynı surede geçen الريب kelimesi şekk, şüphe anlamlarında olup imalı bir şekilde şüphe duymayı ifade eder. Müfessir tahlilini yaptığı kelimeler ışığında âyetin mânasını verir. Buna göre لا رَبُّ فِيهِ ifadesi Allah katından gelen bir kitap olduğu noktasında müşriklerin imalı sözlerine karşılık, bu konuda hiçbir şüpheye mahal olmadan, bir benzerini getirme hususunda kimsenin gücünün yetmediği hak olan bir kitaptır açıklamasını yapar.⁷¹

Müminlerin özelliklerinden bahseden sana gönderilen kitaba ve senden önceki kitaplara iman ederler ve ahiretin varlığına da kesin olarak inanırlar el-Bakara 2/4. âyetindeki ما الذي'nin mânasında olduğunu bildirir. انزل (Enzele) ise نزل (Nezele) fiilinden افعال babından türemiş yukarıdan aşağı inmeyi ifade eden bir kelimedir. Zıddı ise yukarıdan aşağı çıkmak mânasında الصعود kelimesidir. قبل kelimesi بعد kelimesinin zıddıdır. İki kelime de zaman açısından öncelik ve sonralığı ifade eder. قبل zaman olarak önce gelen بعد ise sonra geleni bildirir.⁷²

2. 3. 2. Âyetlerin Tefsirinde Kendi Görüşünü Belirtmesi

Cüşemî tefsirini yaptığı birçok âyette kendi görüşlerini de ifade etmiştir. Tefsirini rivayet ve dirayet ekseninde oluşturmuş, âyetle ilgili görüşleri naklettikten sonra kimi yerlerde bu görüşlere katılmış kimi yerlerde ise bu görüşleri reddederek kendi fikrini söylemiştir. İtirazını genelde لا يجوز هذا veya لا يصح ifadesini kullanarak belirttiği gibi az sonra ele alacağımız üzere qîle/eqûlu formu altında bir başlık açarak serd edilen görüşleri benimsemediğini göstermiştir. Hurûf-i mukattadan olan الم ile ilgili görüşleri aktarmış, sır olduğunu kastedilen mânanın anlaşılamayacağını savunan görüşü reddetmiştir. O'na göre bu tarz hitaplardan maksat söylenen şeylerin anlaşılabilir olmasıdır. Zirâ bu konuda sahabe, tabiûn ve

⁷⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4: 3035.

⁷¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 223.

⁷² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 229.

âlimlerden hurûf-i mukattanın anlamı konusunda birçok görüşün ileri sürüldüğünü ifade ederek bu anlayışın doğru bir yaklaşım olmadığını belirtmiş ilgili harflerin anlamlarının bilinebileceğini savunmuştur.⁷³

Göklerde ve yerde Allah'ın tek olduğunu ve insanların gizlediğini de açığa vurduğunu da Allah'ın bildiğini belirten el-En'âm 6/3. âyetin tefsirinde, mâna olarak üç vechi yansıttığını söylemiş üçüncü vechin takdîm ve te'hîr hususunda olduğunu belirtmiştir. Buna göre âyeti, *يَعْلَمُ سِرُّكُمْ وَجَهْرُكُمْ* ifadesini *فِي السَّمَوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ* 'nin önüne getirerek okumuş insanların gökler ve yer hakkında gizledikleri şeklinde anlaşılabilirliğini de ifade etmiştir. Bir görüşe göre de insanların gökler ve yer hakkında gizledikleri o ikisini idare eden, koruyan, yaratma konusunda güç yetiren veya gökler ve yerde ne varsa hepsinin bilgisine sahip olan Allah'tır. Dolayısıyla Allah'ın zâtî cisim olmadığından yer ve göktedir denmesi, Allah araz olmadığından bu ikisinde yer edindi veya O bir yere hulûl etmiştir de denmesi caiz değildir. Çünkü bu âyet Allah'ın zatını yüceltmesi için varid olmuştur. Bu övgü gökleri ve yeri yaratmasıyla değil bu ikisinde tek ilah olmasıyla diyerek kendi görüşünü beyan etmiştir.⁷⁴

2. 3. 3. Âyetlerin Ahkâmı İlgili Yönlerini Açıklaması

Ahkâm, Cüşemî'nin âyetlerden çıkarılabilecek ahlakî ve fikhî konulara müteallik meseleleri ele aldığı bölümüdür. Aslında fikhî meselelerden ziyade sosyal hayatta uygulanabilecek hususlara odaklanmış yeri geldiğinde fikhî konularda mezheplerin görüşlerini de aktarmıştır. En önemlisi de âyetlerden kendi çıkarımlarını ifade etmiş olmasıdır.

Cüşemî'ye göre besmele bir âyet olup bir işe başlarken Allah'ın adının anılması bağlamında uygulana gelen bir sünnet olmuştur. Zirâ besmele ile kul başlayacağı işte O'ndan yardım diler, verdiği nimetleri hatırlar ve O'nun tek yaratıcı olduğunu bir kez daha ikrar eder. Besmelenin yapılacak her işin başında zikredilmesi gerektiğini Hz. Peygamber'den "*Besmelesiz başlanılan her iş bereketsizdir*" hadisini rivayet ederek ortaya koyar. Daha sonra müfessir besmelenin Kur'ân'dan bir âyet olup olmadığı hususundaki görüşleri dile getirir.⁷⁵el-Bakara 2/2. âyetinin tefsiri ahkâm bölümünde Cüşemî şu açıklamaları yapar; Bu âyet gösteriyor ki hidayet insanlara doğru yolu göstermektir. Bundan dolayı Mücebbirenin aksine kitap ifadesi hidayet vasfı ile zikredilmiştir. Yani kitap insanlara yol göstericidir ve bu konuda zorlama yapmaz. Hâlbuki bu mezhep hidayeti imanın bir parçası olarak görmüştür. el-Esam'a göre ise bu âyet Kur'ân'ın yazılmış olduğuna delildir. Diğerleri ise kitap kelimesinden levh-i mahfuz'u kastederler.⁷⁶

Fikhî hükümlerle alakalı âyetleri değerlendirirken ahkâm konusunda nelere değindiğine bakmakta fayda görüyoruz. el-Mâ'ide 5/6. âyeti abdest, teyemmüm, gusül ile ilgili hükümleri ihtiva eder. Cüşemî'ye göre âyetten çıkarılabilecek aklî ve şer'î hükümler vardır. Aklî hükümler; Bu âyete göre Allah korku esnasında yıkanma temizlenme gibi fiiller konusunda mükelleflere

⁷³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 220-221.

⁷⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 2159.

⁷⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 204.

⁷⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 225.

kolaylıklar sağlamıştır. Çünkü korku anında bunların yapılmasında meşakkat vardır. Zorluk sebebiyle hasta ve yolcuya da ruhsat verilmiştir. Aynı zamanda buradan Cebriyye'nin teklif konusundaki görüşleri de çürütülmüş olur. Çünkü bunlar insanın gücünün yetmediği şeylerle de mükellef olduklarını söylemişlerdir. Allah bir zorluk sebebiyle kullarını mükellef tutmuyorsa kişinin gücünün yetmediği bir fiille mükellef olduğu iddia edilemeyeceğini, Allah'ın kul için kötü fiilleri yaratması veya insanı sonsuz cehenneme sokmasını düşünölemeyeceğini ifade eder. Ayrıca Allah'ın insanları maddi ve manevi olarak temizlemek istediğini maddi temizliğin yıkanma, abdest alma gibi durumlarla olabileceği, manevi temizliğin de tevbe ile olduğunu dile getirerek akli hükümleri belirtir. Şer'î hükümler ise abdestin, teyemmümün, guslün fikhî yönlerini ortaya koyan durumlardır.⁷⁷

2. 3. 4. İ'râba Yer Vermesi

İrab kısmını Cüşemî üçüncü sırada lügat bölümünden hemen sonra ele alır. Burada kelimelerin temyiz, hâl, mensub vb. durumlarına değinerek âyetlerin mânalarını ifade etmeye hazırlık yaptığı görülür. Çünkü lafızların cümle içindeki konumları yükledikleri anlamla doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlamda İ'râbı mânanın bir parçası olarak gördüğü söylenebilir.

Fuşşilet 41/3. âyette geçen قرآنا kelimesinin Zeccâc'a göre hâl olarak mensûb olduğu, bazılarının göre ise ilk âyette geçen *enzelna* ifadesine atfen mensûb olduğu kimi âlimlere göre ise medh üzere mensûb olduğu zikredilmiştir.⁷⁸Göklerin ve yerin yaratıcısının Allah olduğu, bu ikisinin anahtarlarının O'nun elinde olduğunu, insanlara kendi cinsinden eşler yarattığını anlatan eş-Şürâ 42/11-15. âyetlerde geçen kelimelerin İ'râbını şöyle açıklar; كمثلہ ifadesindeki ك harfi zaittir. مثله ifadesi de te'kid olarak zaittir. Kelime âyetten çıkarıldığında mânada bir daralma olmaz. مَا وَصَّى بِهِ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ ifadesi ise به'den cer olarak nasbedilmiş veya yeni bir cümle başı yapılarak ref edilmiş olduğunu belirtir.⁷⁹

2. 3. 5. Âyet ve Sûre Arası Münâsebete Yer Vermesi

Nazm bölümünde müfessir uzun sûrelerde yer alan âyetler arası münasebete değindiği gibi bazen de sûreler arası münasebete değinir. el-Bakara suresi 2/7. âyetle önceki âyetler arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar; sûreye başlarken Allah kitaptan bahsetti sonra ona iman edenlerin özelliklerini açıkladı. Kur'an'ı inkâr edenlerin özelliklerini hemen peşinden getirdi. Daha sonra ise Kur'an'a inanma noktasında gerçeği gizleyip ikiyüzlü davranan münafıkların zikrini getirdi ki bu, tertib açısından en güzel örneklerdendir.⁸⁰ Ayrıca aynı sûrenin 26. âyetinin önceki ayetlerle ilişkisini açıklama bağlamında "Bu münasebeti nasıl kurarız çünkü bu ayette darb-ı mesel vardır?" şeklinde bir soru sorarak cevabında âyetler arasındaki mâna bağına işaret eder. İbn Abbâs ve İbn Mes'ud'tan rivayetleri zikrederek Allah'ın Kur'an'dan bahsettiğini onun bir benzerini getirme konusunda

⁷⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 1889.

⁷⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9: 6167.

⁷⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9: 6226.

⁸⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 237.

müşriklere meydan okuyarak Allah'ın kitabı olduğunu ortaya koymuştur. Kur'ân'ın bir benzerini getirme noktasına onlara nasıl meydan okumuşsa bu misali vererek de onlarda var olan inkârcı yaklaşımlarını ortaya çıkarmak istemiştir. Misalin cevabında size verdiğimiz örneği anlama noktasında azce düştüğünüz gibi Kur'ân'da eksikliğin ve kusurun olmadığı hususunu kavrayamazsınız. Allah ister büyük ister küçük olsun her türlü misali getirip bu yolla hükümlerini beyan eder ve kendisine yöneltilen itirazları ret kabilinden Kur'ân'dan deliller getirir açıklamasını yaparak ayetler arasındaki münasebeti ifade eder.⁸¹

Cüşemî Hz. Âdem'in yaratılışı ve Allah'ın meleklerle olan diyalogunu anlatan el-Bakara sûresi 2/30. âyetin önceki âyetlerle münasebetine de değinir. Buna göre 30. âyete kadar Allah kullarına verdiği nimetlerini zikretmiş, ortaya koyduğu delilleri belirtmiştir. Sonra insanın yaratılışından, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendisinin yarattığından, Âdemi halk ettikten sonra onun nesline verdiği bol bol nimetlerini hatırlattı. Allah sanki insanlara sizi yarattığım ve bu kadar nimetleri bahsetmiş olduğum halde nasıl beni inkâr ediyorsunuz demek istemiştir. Daha sonra insanların küfür ve masiyetlerini zikrettikten sonra Hz. Âdem'in yaratılış kıssasını getirilmiştir diyerek âyetler arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur.⁸²

Sûreler arasındaki münâsebeti ise el-Mâ'ide sûresinin başında değinir. Cüşemî'ye göre Allah en-Nisâ sûresinde hükümleri açıklamış ve sûreyi böylece sonlandırmıştır. el-Mâ'ide sûresine ise tekrar ilahi hükümleri açıklayarak başlamıştır. *أَوْفُوا بِالْعُقُودِ* ifadesi ile hükümlere icmali giriş yapmış sonra detaylı olarak bunları açıklamıştır.⁸³

2. 3. 6. قلنا \ قيل \ اقول (Qîle-Eqûlü/Qulnâ) Formunu Kullanması

قلنا (Qulnâ) veya *يقال \ قلنا (Yuqâlu/Qulnâ)* formu Cüşemî'nin tefsirinde çokça başvurduğu bir yöntemdir. Okuyucunun zihninde ortaya çıkabilecek soruları veya âyetlerin anlaşılmasında belirecek müşkülleri gidermek bağlamında bu formu kullandığı görülür.

el-Enfâl sûresi 8/2. âyetinde geçen *وَجَلَّتْ قُلُوبُهُمْ* ifadesinin Süddî'den rivayetle günah işleme fikri akıllarına elince hemen Allah'ı hatırlayıp masiyete düşmekten sakınan kimselerden bahsedildiğini söyler. Ancak müfessir burada *metâ kile* formunu kullanarak "*Hâlbuki er-Ra'd 13/28. âyette قُلُوبُهُمْ وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ* ifadesi kullanıldı buna ne dersiniz" şeklinde bir diyalog kurarak okuyucuya âyetler arasındaki anlam ilişkisini ve *cevabuna* ifadesi ile söze başlayarak izah eder. Buna göre cümleyi iki açıdan ele alır. Birincisi, müminler Allah'ın kendilerine olan nimetini hatırlayınca kalpleri mütmâin olması, günah işleyerek azabına düşme korkusu ile kalplerinin ürpermesi, ikincisi ise Allah'ın adaletini, va'd ve va'idini ve vahdâniyyetini bilmekle müminleri kalpleri mutmâin olur. Teveccül ise Allah'ın emirleri, yasakları va'd ve va'id içeren hususlarda olur. Dolayısıyla müminler isyan

⁸¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 298.

⁸² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1: 312.

⁸³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3: 1850.

üzere olmaktan, kulluk vazifelerini layığıyla yerine getirememesi konusunda kalplerinde ürperti hissederek.⁸⁴

et-Tevbe sûresinin başında *yukalu/denilir ki* formunda “*Bu surenin başına neden besmele yazılmadı*” sorusunu sorar, *kulna/deriz ki* bismelenin sûrenin başında nazil olmadığı ve yazılmaması hususunda bir çok âlimin görüşü vardır. Sûrelerin arasını ayırmak âyet bölümleri ve bahsedilen konuları ile olur. Vahyin genelinde durum böyledir diyerek cevabını verir.⁸⁵

Sonuç

Rivayet-dirayet ekseninde oluşturulan Tehzîb, tefsir tertibi açısından beş bölüme ayrılır. Bu tertibi büyük oranda Tûsî’den aldığı görülür. İlk sırada kıraat yer alır. Âyetler okuyuş farklılıkları açısından ele alınır, bu farklılıkların mânaya olan etkisine değinilir. “*Kur’an’da anlamı bilinmeyen hiçbir kelime yoktur*” ilkesinden hareketle ele alınan âyet gruplarında, açıklanmaya ihtiyacı olan kelimelerinin izâh edildiği lügat bölümü ikinci sırada yer alır. İrab bölümünde ise kelimelerin cümle içindeki nahvî değişiklikleri incelenir. Lafzın umûmîliğine itibar edilmesine karşın her âyetin bir sebebe binaen indiği belirtilen eserde sebep-i nüzul rivayetleri zikredilir. Bazen birden çok olayın zikredilmesi âyetin sebebi konusunda okuyucunun kafasını karıştırmakta, birden fazla nüzûl sebebi olduğu vehmine yol açmaktadır. Rivayetler bir mantık çerçevesinde aktarılmakta haber-i vâhide fazla itibar edilmemektedir. Özellikle haberin Hz. Peygamber’e aidiyeti araştırılmakta “*Kale Resulüllah, Nebî’den rivayet edildi ki*” şeklinde ifadeler önem verilmektedir. Mâna, tefsirin ana bölümüdür. Müfessir kıraat, lügat, îrâb, nüzûl bölümlerinden elde ettiği veriler ışığında âyetleri yorumlar, ahkâm kısmında ise yorumları neticesinde ortaya çıkan ahlakî, sosyal ilkeleri ifade eder. Fikhî meseleleri içeren âyetlerle ilgili açıklamalarını da bu bölümde verir. Ayrıca Mu’tezile ekolünün görüşlerini destekler nitelikteki açıklamaları ve özellikle Cebriyye’ye karşı reddiyelerine de yer verir.

Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri metodunu kullanır, âyetin âyetle tefsiriyle bütüncül bir bakış açısı yakalamaya çalışır. Ayrıca tefsirde çokça lüğavî/dilbilimsel açıklamalara yer verildiği görülür. Bunun yanında sahabe ve tabiûn görüşlerini de aktarır. Nâsih-mensûh bağlamında incelenen âyetlerin birçoğunda kelime tahlilleri yaparak değerlendirmelerini ifade eder. Nazm bölümünde uzun sûrelerde geçen âyetler arası münâsebebe değindiği gibi sûreler arası anlam bağlantısını yaptığı açıklamalar veya aktardığı rivayetler çerçevesinde ele alır. Tûsî’nin tefsirinden ayrılan en önemli yönü kîle/ekûlü ve yekûlü/kulnâ formalarını kullanarak diyalektik bir üslup geliştirmiş olmasıdır. Bu sayede âyetler arası zahiri olarak problem gördüğü yerleri açıklarken okuyucunun zihninde belirebilecek sorulara da cevap verir. Eserini oluştururken büyük oranda Tûsî’nin *et-Tibyân fi Tefsiri’l- Kur’an*’ından etkilenmiştir. Cüşemî’nin oluşturduğu tertibin hemen hemen aynısı *et-Tibyân*’da da vardır. Tehzîb’in farkı âyet tefsirlerinden sonra ahkâm bölümüne yer vermesidir.

---

⁸⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4: 2846.

⁸⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4: 3014.

Kaynakça

- Aldemir, Halil. "Esbâb-ı Nüzul İfadelerinin Suyûtî'nin Lübâbu'n-Nükûl Adlı Eserinde İfade Ettiği Değerin Tespiti". *Birinci Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (Usbk)*. Mersin, 1. Basım, 2019.
- Atan, Ömer Faruk. "Tarihi Süreç İçerisinde Nesih Teriminin Gelişimi Ve Kapsamı". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (30 Ocak 2018), 90-113.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul, 1997.
- Aydin, Muhammed. "'Rivayet Tefsiri' Kavramı Ve Kur'an'ın Kur'an İle Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/20 (15 Haziran 2009), 1-22. <https://doi.org/10.17335/suifd.89056>
- Bıyıkoglu, Yakup. "Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (20019), 41-57.
- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu'tezile Ekolu*. Bursa Uludağ Üniversitesi, 1991.
- Bulut, Ali. *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Cüşemî, el-Hâkim el-. *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*. 10 Cilt. Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misri-Dâru'l-Kutubi'l-Lübânî, 1. Basım, ts.
- Çelebi, Hacı Halife Mustafa b Abdullah Katib. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn = Lexicon bibliographicum et encyclopedicum*. Beyrut : Dâru Sadır. Erişim 18 Kasım 2022.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetin, Osman. "Horasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2006.
- Dihlevî, Veliyyullah ed-. *Fevzu'l-Kebîr fi usûli't-Tefsîr*. 1 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Ğavsânî li'd-Dirâseti'l-Kur'ânî, 1. Basım, 1429.
- Efendioğlu, Mehmet. "Maktû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/457-458. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Eroğlu, Muhammed. "Hâkim el-Cüşemî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/185-187. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fayda, Mustafa. "Nesî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Güner, Ahmet. "Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik". *D.E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 47-72.
- Güneş, Arif. *Kur'ân'ı Kerimin Okunmasında Harf-Kıraat-Yazı Kavramı ve İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, ts.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebu Abdullah Muhammed. *Ma'rifetü 'Ulûmi'l-Hadis*. Kahire, 1. Basım, 1356.
- Hamevî, Yakut b. Abdullah el-. *Mu'cemu'l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 2. Basım, 1995.
- Hasenî, Muhammed b. 'Alevi el-Malikî. *el-Menhelü'l-Latif fi Usûli'l-Hadîsi's-Şerîf*. Cidde, 1410.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. *Tarih-u İbni Haldun*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401.
- İbn Miskeveyh, Ebû 'Alî Aḥmed b. Muḥammed b. Ya'qûb Miskeveyh. *Tecâribu'l-Umem ve't-Te'âkıbu'l-Himem*. thk. Ebû'l-Ḳâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran: y.y., 2000.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn. *Mukaddimetü't-Tefsîr*. Riyad, 1398.
- İbnü's-Salâh, Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulumi'l-Hadîs*. Halep, 1. Basım, 1966.
- İsfahani, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b Muhammed b Mufaddal Ragıb el-. *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'ân*. Kahire : Mektebetü'l-Enclü el-Misriyye, 1970.

- İder, Cengiz. "Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Metodolojisi Açısından Mukayesesi (Tabersî, Âlûsî Ve Siddîk Hân Örneği)". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/15 (2021), 195-214.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Maktû Rivayetlerin Hadis İlmindeki Yeri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları* 226 (2009).
- Karataş, Ali. "Kur'ân'ı Kur'ân ile Anlama". *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (01 Mayıs 2011), 177-197. <https://doi.org/10.17120/omuifd.97638>
- Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivayet Algısı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (31 Mayıs 2018), 21-57.
- Karslı, İbrahim Hilmi. "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003).
- Kâsımî, Muhammed Cemaleddin. *Kavâ'idü't-Tahtîs*. Dimeşk, 1961.
- Kattân, Menna' el-Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân. Beyrut: Mektebetü Vehbiyye, 7. Basım, ts.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai Tûrâsî'l-Arabiyyi ve Mektebetü'l-Müsenna, 1. Basım, ts.
- Küçük, Cemil. "Kur'ân Ve Kıraatlerin Kaynağı". *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (25 Haziran 2018), 0-0.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: A.Ü.İ.F.Y, 1992
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- el-Mes'ûdî, Hüseyin b. Mürucu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Misriyye, 1. Basım, 1325.
- Nevevî, Yahya b. Şerefüddin. et-Takrib ve't-Teysir Li Ma'rifeti Süneni'l-Beşiri'n-Nezir fi Usûli'l-Hadîs. Beyrut, 1. Basım, 1986.
- Özbek, Ömer. "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (01 Aralık 2015), 163-181.
- Pazarbaşı, Erdoğan - Görener, İbrahim. "Esbab-ı Nüzul". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/11 (01 Ocak 2001), 153-172.
- Salih, Subhi. *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Dâru İlmî li'l-Melayiyyin, 10. Basım, ts.
- Süyûtî, Celâleddin es-. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. çev. Mendub el-Saîd. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-. *Tedrîbü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Medine, 1. Basım, 1392.
- Tatar, Burhanettin. "Anlamanın Tabiatı ve Kur'an'ı Anlama". *Eskiyeni* 27 (25 Kasım 2013), 123-129.
- Tûsi, Ebu Ca'fer et-. *Et-Tibyân Fi Tefsiri'l- Kur'ân*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai Tûrâsî'l-Arabiyyi, 1. Basım, 1299.
- Usta, Aydın. "Sâmânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk. et-Târîh. Şâmiletü'z-Zehabiyye, ts.
- Yalnız, Fatma. "İbn Teymiyye'den Önce Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsirini Bir Metot Olarak Öneren Âlim: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî = The Scholar who Suggested the Exegesis of the Qur'an with the Qur'an as a Method before Ibn Taymiyya: Abu Bakr Ibn al-'Arabi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
 Cumhuriyet İlahiyat Dergisi
 Cumhuriyet Theology Journal XXVI/2 (2022), 863-880
- Yılmaz, Dr. Muhammet. "Mevkuf Hadisler ve Hükmen Merfû Kavramı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 1/1 (01 Mart 2001), 161.

- Yüksek, Muhammed İsa. "Mücmelin Beyanı Bağlamında Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsirinin Bilgi Değeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (15 Haziran 2019), 173-198. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.501282>
- Zehebî. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Mısır, 1396.
- Zekeriyâ el-Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Maḥmûd. *Âşâru'l-Bilâd ve Aḥbâru'l-İbâd*. Beyrut: y.y., ts.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 1. Basım, 1410.
- Zerzûr, Adnân. *el-Hâkim el-Cüşemî ve Menhecuhu fi Tefsîri'l-Kur'âni'l- Kerîm*. 1 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1344.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire : Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1943.